

Tazkira's "Thamarat al -Quds men Shajarat al-uns." and its unknown information in the field of mystical literature

Mohammad Reza Movahedi ¹

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran. E-mail:

mr.movahedi@qom.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 22Jun 2022

Received in revised form:

13Augu 2022

Accepted: 8Sept2022

Published online:

7Octo 2022

Keywords:

Tazkira's "Thamarat al -Quds men

Shajarat al-uns,

Mirza Lal Beg Lali Badakhshi,

Abd al-Rahman Jami Persian

literature, Timurid Government,

Nafahat al-uns min hadarat al-quds

ABSTRACT

An important and valuable Tazkira is "*Thamarat al -Quds men Shajarat al-uns*" written by Mirza Lal Baig Lali Badakhshi. (1022-968). In this tazkira, the name of a total of 594 famous mystics who were effective in the Indian subcontinent are listed. He completed the information in "*Nafahat al-uns min hadarat al-quds*" Jami's book, and this book fills the lack of information on mystics after Jami's period. The author of this tazkira has used many sources and famous and not famous tazkira to write the book and for this reason, this tazkira is one of the richest books that contains the biographies of Muslim mystics during the period of Timurid Government in India. In this period according to the peak of the flourishing of Persian literature and the strong connection of Indian Muslim mystics with the Persian language, transferring and recording the poems and mentioning the works of these mystics in such a book, has preserved and recorded a part of the history of Persian literature that had been neglected. This article wants to answer these questions: how the Persian language is reflected in this book and to answer the question, what are the characteristics of Samrat al-Quds's prose? What are the historical-literary values in the book "*Thamarat al-Quds*"? What are the names of the works that appear in "*Thamarat al -Quds men Shajarat al-uns*"?

Introduction

This book is a description of the lives and works of nearly six hundred Muslim mystics who lived in the Indian subcontinent. Both those who lived there and those who spent part of their lives there. This book is the final part of a book written a century ago by Abd al-Rahman Jami (817-897 AH) in "*Nafahat al-uns min hadarat al-quds*". The author of this book is Mirza Lal Beg, Lali Badakhshi. The proofreader of this version is Seyed Kamal Haj Seyed Javadi, who introduced it in two full introductions. He has made references to Islamic mysticism in that country, and at the same time, he has introduced Sufism dynasties in the sub-continent, and about the introduction of the dynasties of "Suhrvardiyyah", "Chishtiyyah", "Qadiriyyah", "Naqshbandiyyah", and "Kubruyyah"., "Noorbakhshiyeh", "Nemat Allahyeh" and... have brought appropriate materials and also pointed to the prosperity of Sufism in the subcontinent.

Material & Methods

Because this tazkira is one of the richest books that includes the biographies of Muslim mystics during the Timurid rule of India and also contains important information about the spread of Islamic mysticism during the glorious era of Akbar Shah and his son Jahangir Shah, considering the peak of Persian literary prosperity In this period and the connection of Indian Muslim mystics with the Persian language, this article wants to explain how the Persian language is reflected in this book and answer the question, what are the characteristics of the prose of "Thamarat al -Quds men Shajarat al-uns"? And what are the historical-literary values in this book? What are the names of the works that appear in Al-Thamrat al-Quds?

Discussion of Results & Conclusions

Preliminary studies showed that because the author of this tazkira, namely Mirza Lal Bey, Lali Badakhshi, has made many trips to different lands, he has seen and used many old sources and famous and not famous tazkira in his time. This tazkira is one of the richest books that contains the biographies of Muslim mystics during the period of Timurid rule in India. The studies showed that due to the

author's access to the quotes and information from some tazkira books and letters and the inclusion of many names, his book is very rich. Examining the names and signs of some of these books gives the reader the confidence that Samrat al-Quds by Lali Badakhshi is a kind of collection of all the sayings and circumstances that have been written about the mystics of the Indian subcontinent until the time of this author. The investigations showed that the author's information about the prevalence of various mysticisms during the glorious era of Akbar Shah and his son Jahangir Shah has provided the riches of Persian literature. The research showed that the author of this book was able to reflect an important part of the peak of the flourishing of Persian literature in this period, and through the inclusion of poems, he was able to represent the strong connection between Indian Muslim mystics and the Persian language. By quoting poems and mentioning the works of Muslim mystics in such a work, the author has kept a neglected part of the history of Persian literature from being lost.

References

1. Jami, Abd al-Rahman (1991), *Nafahat al-uns min hadarat al-quds*, introduction, correction and notes: Mahmoud Abedi, Yehran, Information Publications.
2. Khayampour, Abd al-Rasoul (1993), *Farhang Sokhnan*, Tehran, Talayeh Publications.
3. Radfar, Abul Qasim (2006) *Mystical Notes*, Jiroft, Islamic Azad University.
4. Lali Badakhshi (1997), *Introduction to correction and additions: Seyed Kamal Haj Seyed Javadi*, Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies.
5. Matrabi Samarqandi (2003), *Tezkireh of the poets*, with introduction and notes and notes: Ali Rafiee Alamrudashti, and introduction by Asghar Janfeda, Tehran, written heritage publishing center.

Cite this article: Movahedi, Mohammad Reza, *Tazkira's "Thamarat al-Quds men Shajarat al-uns." and its unknown information in the field of mystical literature*. Journal of Iranian and Islamic studies.vol 12. No3, Pages-105-121.

Doi: [10.30484/JII.2022.2927](https://doi.org/10.30484/JII.2022.2927)

© The Authors; Mohammad Reza Movahedi

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

Doi: [10.30484/JII.2022.2927](https://doi.org/10.30484/JII.2022.2927)

تذکره "ثمرات القدس من شجرات الانس" و اطلاعات نا شناخته آن در حوزه ادب عرفانی

محمد رضا موحدی^۱

۱. دانشیار، پژوهشکده زبان و ادبیات، دانشگاه قم، قم، ایران؛ رایانامه: mr.movahedi@qom.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تذکره گرانسنگ و گرانبرگ "ثمرات القدس من شجرات الانس" تالیف میرزا لعل بیگ لعلی بدخشی (۱۰۲۲-۱۰۶۸ ه.ق) به پیروی از نفحات الانس جامی نگارش یافته است. در این تذکره، جمعا شرح احوال و نقل اقوال ۵۹۴ عارف صاحب نام که عمدتا در شبه قاره هند تاثیرگذار بوده اند، آورده شده و در واقع تتمه و تکمله ای بر نفحات الانس جامی تلقی می شود و خلاء اطلاعاتی مربوط به عارفان پس از دوره عبدالرحمن جامی بویژه در خطه هند را پر می کند. با توجه به امکانات و سفرهایی که مولف این تذکره داشته است، می توان دریافت که وی از حجم عظیم منابع و تذکره های مشهور و غیر مشهور در زمان خود بهره جسته و از این حیث، این تذکره از غنی ترین کتاب هایی است که زندگینامه عارفان مسلمان در دوره حکمرانی تیموریان هند را دربردارد. این کتاب همچنین بیانگر رواج نحله های گوناگون عرفانی در دوران پرشکوه اکبر شاه و فرزندش جهانگیر شاه است و با توجه به اوج شکوفایی ادب فارسی در این عهد، و پیوند وثیق عارفان مسلمان هندی با زبان فارسی، نقل اشعار و ذکر آثار این عارفان در چنین اثری، بخشی مغفول از تاریخ ادبیات فارسی را از دستبرد حوادث پاس داشته است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۷

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۷/۱۵

واژه های کلیدی:

تذکره ثمرات القدس من شجرات الانس، میرزا لعل بیگ لالی بدخشی، عبدالرحمن جامی، ادبیات فارسی، تیموریان هند، نفحات الانس من حضرات القدس،

استناد: موحدی، محمد رضا (۱۴۰۱) تذکره "ثمرات القدس" و اطلاعات نا شناخته آن در حوزه ادب عرفانی، دوره ۱۲، ش ۳، صص ۱۰۵-۱۲۱.

Doi: [10.30484/IJII.2022.2927](https://doi.org/10.30484/IJII.2022.2927)

© نویسندگان. محمد رضا موحدی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه:

از اتفاقات حسنه ای که در دهه های گذشته در عرصه احیاء تراث اسلامی، بویژه در بخش تذکره شناسی رخ داد، کشف نسخه های فراموش شده از "ثمرات القدس من شجرات الانس" و تصحیح متن این اثر بود. این کتاب پر برگ و پر بار تذکره ای است مشتمل بر شرح احوال و آثار نزدیک به ششصد تن از عارفان مسلمانی که به گونه ای در شبه قاره هند می زیسته اند. چه آنان که در آنجا مقیم بوده اند و چه کسانی که مدتی از عمر خود را در آنجا سپری کرده اند. از این رو می توان گفت که این تذکره، نام و نشان بسیاری از عارفان بزرگ ساکن هند را از سایه گمنامی بیرون آورده و دقیقاً تکمله ای است بر کاری که یک قرن پیش از آن، توسط عبدالرحمن جامی (۸۹۷-۸۱۷ ه.ق.) در "نفحات الانس من حضرات القدس"، نگارش یافته بود.

مؤلف کتاب که پس از این اندکی از شرح زندگانی او را خواهیم آورد، در مقدمه اثرش در باره دسته بندی مشایخی که نامشان بدین کتاب راه یافته است، چنین می نویسد:

"... در این ورقی چند که نامش را ثمرات القدس من شجرات الانس نهاده آمد، مندرج ساخت و اصل آن را در این جلد به چهار گروه، شیرازه بند گردانید: گروهی آن طایفه اند که از زمان ما تا وقت وصال ایشان به ملک متعال بسی گذشته، و جمعی دیگر از آن گروهند که از زمان ما تا انقطاع ایشان از این عالم پُر ابتلا و پیوستن به عالم نور و ضیاء نگذشته، و طایفه دیگر از آن قسمند که در اوان ما، در قید حیات مستعار بوده اند و بعد از چند گاه به آن عالم سبقت انتقال نموده به وصال ابدی پیوسته اند و قسمی از آن طایفه اند که وجود مبارک ایشان، الحال در قید حیات سراب نمای در گرو است، قیام این عالم به ذات فایض البرکات ایشان است." (لعلی بخشی، ۱۳۷۶: ۴)

بروشنی پیداست که معیار مؤلف، محدوده مکانی و زمانی تالیف، یعنی سال های ۱۰۰۰ ه.ق. تا ۱۰۱۷ به روزگار سلطنت اکبر شاه گورکانی بوده است. از چهار گروهی که مؤلف برمی شمارد، دو گروه نخست عارفانی بوده اند که از زمان مرگ ایشان تا عهد مؤلف مدتی کوتاه یا بلند سپری شده است و دو گروه

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

بعدی، عارفانی بوده اند که مؤلف این تذکره، تمام یا بخشی از عمر ایشان را درک کرده است. مولف در ادامه همین مقدمه می نویسد: "بعد از تمام این اقسام، نبذه ای از ذکر نساء عارفات که به مرتبه رجالیّت رسیده اند و نیز بر چهار قسم منقسم می گردد و ان شاءالله وحده، در محل خود از این کتاب ایراد خواهد یافت، بی تربیت تقدیم و تاخیر این جماعت ناجیه. بعد از این احوال، فقره ای چند از اصل و نسب آباو اجداد خود و وقایع و حوادثی که بر ایشان از این چرخ نیلی نبله پوش سرو شکل رسیده، پاره ای از تولّد خود که در کدام سال هجری و در کدام ولایت و چه جا در این عالم، قدم نهاده، فقره ای از نشو و نماي خود وافاده گرفتن از علوم مکتسبه و آنچه از این وتیره است و تعلق به این چنین امور دارد و به زبان قلم رقم گذار و سرگذشت های جانکاه و دیدن بعضی عجایبات عجیبه غریبه و سیر نمودن این عالم و آنچه خواهد شد (همان: ۴).

افسوس که مولف این تذکره، مجال آن را نیافت که به وعده خود عمل کند و شرح حال مبسوطی از خود ارائه دهد، زیرا پس از اتمام بخش های چهار گانه نخست (در بخش رجال)، و آغاز نهادن بخش نساء عارفات که تنها مجال یادکرد بسیار موجزی از ده تن از ایشان را یافته است، دیگر هیچ اطلاعی در باره اصل و نسب خود و حوادثی که چرخ بازیگر پیش آورده و نحوه بهره گیری از علوم مکتسبه و... که در مقدمه وعده داده بود، ثبت نشده است. در پایان یکی از نسخه های معتبر از این تذکره، این مطالب درج شده است:

به خرد ژرفنگاهان بحر خایگانی و به رای جواهر سنجان معدن معانی، پوشیده و مخفی نماند که چون اضعف عباد عالی نهاد، مصنف میرزای لعل بیگ -رحمه الله علیه- به امر عود و امر ناگزیر چندانی مهلت که به آرایش خاتمه کتاب و به ترتیب ابواب شتابد و به نهجی برد که جوینده ذکر اولیاء الله هر که بجوید به غنچه دل بسته خود بشکفد، فرصت نداد، کتاب همچنان بی خاتمه و فهرست ماند، الحال که به امر ناگزیر پیوست و به جوار رحمت حق بیاسود، از سنه هجری یک هزار و بیست و دو بود (همان: ۱۰۳۶).

البته این نقیصه کوچک، به هیچ روی از ارزش کتاب و فخامت و ضخامت آن نکاسته است، هر چند که اگر آن اطلاعات درج می شد، ابهام های فراوانی که در باره مولف و عهد او وجود دارد، براحتی قابل زدودن بود.

مصصح سختکوش این نسخه، یعنی دکتر سید کمال حاج سید جوادی، در دو مقدمه ممتع و فاضلانه این تصحیح، نخست به تفصیل نگرشی داشته، به تاریخ شبه قاره پس از اسلام، با اشاره هایی به چگونگی عرفان اسلامی در آن سرزمین، که در ضمن آن به معرفی سلسله های تصوف در شبه قاره نیز پرداخته است و در باب شناساندن سلسله سهروردیه، چشتیه، قادریه، نقشبندیه، کبرویه، نوربخشیه، نعمت اللهیه و... مباحث موجز و مناسبی آورده و اندکی نیز رونق کنونی تصوف در شبه قاره را بررسی کرده است.

مصصح سپس اطلاعات گردآورده خود را در باره کتاب و مولف آن، در اختیار پژوهشگران قرار می دهد که برخی از مطالب این مقاله نیز با نگاهی به این مقدمه، صورت تحریر یافته است. از نکات تحسین برانگیز این مقدمه، ادای دینی است که مصصح گرامی نسبت به برخی استادان زبان و ادب فارسی در شبه قاره، برای احیاء این اثر انجام داده اند. از جمله، آنکه آشنایی اولیه با نسخه ثمرات القدس را مرهون راهنمایی روانشاد خانم دکتر زبیده صدیقی می داند و اینکه دکتر سایم اختر و آقایان دکتر ضیاءالدین دسائی و دکتر شریف قاسمی و دکتر گوهر نوشاهی، در مسیر آشنایی و دستیابی به نسخه های مختلف از این اثر، مساعدت ها داشته اند. سعی همگی مشکور باد.

معرفی میرزا لعلی بدخشی

برای آشنایی با مولف کتاب ثمرات القدس، یعنی میرزا لعل بیگ، لعلی بدخشی می توان به تذکره های شاعران و نویسندگان قرن یازده هجری مراجعه کرد و اطلاعات مختصری به دست آورد؛ یعنی همان کاری که مصصح محترم انجام داده و شرح احوال لعلی را از تذکره هایی چون: منتخب التواریخ، مخزن الغرائب و تذکره روز روشن، استخراج کرده است.

ما حصل آن اطلاعات اندک چنین است که: میرزا لعل بیگ، ولد شاه قلی سلطان بدخشی است. جوانی در نهایت شرافت است و در لطافت حُسن ممتاز و در حُسن صورت و پاکیزگی سیرت، معروف. در ادب تواضع و خُلق و رفق و حیا مشهور و در سلک مقربان پادشاهی منتظم. در این ایام فرمان طلب از درگاه، به نام او در دکن رفته تا از ملازمت شاهزاده سلطان مراد به لاهور آید. از علم تاریخ و سیر، او را وقوفی تمام است و جامع اوراق را با او جهت معرفت و محبت مالا کلام؛ گاهی به شعر می پردازد. آنچه از او به خاطر مانده، این بیت است:

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

به رهگذار تو چون خاک ره شوم، ترسم که نگذری به من و بگذری به راه دگر (همان: چهل و چهار، به نقل از: بدایونی، ۱۸۶۱: ج ۳، ۳۱۹)

مطربی سمرقندی (۱۰۴۰-۹۶۶ ه.ق.) نیز که از معاصران لعلی بدخشی بوده، اما او را رویت نکرده است، در تذکره الشعراء خود در باره وجه تسمیه لعلی می نویسد: لعلی بدخشانی، سرخ بشره بوده، بدان جهت "لعلی" تخلص می نموده و در خیل ملازمان سلیمان پادشاه انتظام داشته، این مقطع از گفتار اوست:

تا چند نشینی به بدخشان، لعلی آن به که ز سنگ، لعل بیرون آید
(مطربی، ۱۳۸۲: ۴۵۱).

به هر روی حاصل آنچه از کتب تذکره و نیز خود ثمرات القدس برمی آید این است که: لعلی در اصل از شهر بدخشان بوده، اما تولد او به سال ۹۶۸ ه. در شهر فتح پور اتفاق افتاده است. "لعلی در سن نه سالگی به همراه پدرش شاه قلی به خدمت خواجه عبدالشہید می شتابد و در آنجا به اصطلاح خود به دولت عظمای مریدی مفتخر می گردد" (لعلی بدخشی، همان: چهل و پنج). سال مرگش را نیز همعصرانش ۱۰۲۲ نوشته اند. در باره این شاعر و نویسنده می توان همچنین از این مأخذ بهره جست: دایره المعارف ادبیات و صنعت تاجیک ۲/ ۹۲؛ مجالس النفائس: ۳۶ و ۳۰۹؛ نگارستان سخن: ۸۸؛ روضه السلاطین فخری هراتی، باب سیم: ۳۶؛ تاریخ نظم و نثر در ایران: ۳۴۷/۱؛ عرفات العاشقین: ۱۱۱ (خیام پور، ۱۳۷۲: ۷۹۰/۲).

حاج سید جوادی در باره استادان لعلی تا این اندازه کسب اطلاع کرده است که: "...در این کتاب به نام یکی از استادان مورد علاقه خود اشاره می کند به نام عبدالله بدایونی، وبا القاب و عناوین خاص وی را مورد ستایش قرار می دهد." (همان: چهل و هفت). لعلی شرح احوال عبدالله بدایونی را نیز در کتاب خود چنین نوشته است: "در سنه ثمانین و تسعمائیه (۹۸۰) در وقتی که بدایون به عنوان اقطاع و تیول در اختیارش بود، خدمت وی می رفته" و نیز می آورد که "...روزی کاتب بنا بر معمول در خدمت وی حاضر بود..." (همان: ۱۲۷۶). عبدالله بدایونی در سال ۱۰۰۸ ه.ق. بعد از قرائت این بیت:

ما ز فلک بوده ایم، یار ملک بوده ایم باز هم آنجا رویم، منزل ما کبریاست
کلمه توحید بر زبان می راند و جان به حق تسلیم می کند.

یکی از شاگردان عبدالله بدایونی، عبدالقادر بدایونی است که نزد استاد، کتاب صحائف در علم کلام و تحقیق و علم اصول و فقه را خوانده است (همان، به نقل از تذکره علمای هند: ۱۰۴). عبدالقادر، دوست لعل بیگی و صاحب منتخب التواریخ است. یعنی لعل بیگی و عبدالقادر هر دو شاگرد عبدالله بدایونی بوده اند و هر دو به نیکی و رفق از یکدیگر در آثار خود یاد کرده اند.

حاج سید جوادی در این باره می نویسد: روح آزادیخواهی و عرفان طلبی و شوق و ذوق نویسندگی که در اوست، شاید به جهت همنشینی و مجالست با عبدالقادر و شاگردی نزد عبدالله بدایونی باشد؛ چراکه عبدالقادر بدایونی در عصر خود چهره ای بسیار ممتاز بود. وی علاوه بر امور حکومتی، کتاب ذی قیمت "منتخب التواریخ" را به صورتی مخفیانه در چندین مجلد نگاشت و در آنجا سعی کرد در حد توان علمی و نگرش سیاسی خود، تاریخ عصر خویش را با نثری بی تکلف و روان و خالی از تصنع و عبارت پردازی بنگارد و انتقادات آشکاری از نحوه تفکر و شیوه حکومت اکبری بکند. او که خود از اطرافیان اکبر بود و حوادث آن زمان را از نزدیک دیده بود، توانست یکی از معتبرترین کتاب های تاریخی مسلمانان هند را به وجود آورد. اما ضعف آشکار صاحب منتخب التواریخ، تعصب شدید سنی گری او در برخوردهای مذهبی است و چون انتقادات شدیدی بر شیوه حکومت اکبر وارد کرده بود، سعی در مخفی نگهداشتن کتاب خود داشت. بدین جهت در دیگر کتب تاریخ معاصر وی یا بعد از آن، مانند زبده التواریخ و تاریخ فرشته و مآثر از آن نام برده نشده است.

منتخب التواریخ ده سال بعد از سلطنت فرزند اکبر، جهانگیر منتشر شد و قبول عام یافت، اما به دستور جهانگیر توقیف شد. صاحب منتخب اللباب می نویسد که با وجود امتناع دولت از انتشار آن در کتابفروشی ها، پرفروش ترین کتاب، همین تاریخ بدایونی بوده است (همان: چهل و هشت، به نقل از منتخب اللباب: ج ۱/ ۲۳۷).

البته لعلی بدخشی در جای جای تذکره خود، بجز این دو عالم (عبدالله بدایونی و عبدالقادر بدایونی) از دوستان شاعر و نویسندگان بسیاری یاد می کند که نام و نشان آنها در کنار یادکردی که از برخی شاهان و امیران همعصرش دارد، تا اندازه ای بر زوایای تاریک و ناگفته زندگی مولف، روشنی می افکند.

ویژگی نثر ثمرات القدس

در روزگاری که مولف این تذکره در آن به سر می برد، یعنی دوره پادشاهان مغولی هند، گرایش عمده نویسندگان وابسته و غیروابسته به دربار دهلی، گونه ای از نثر فنی و گاه متکلفانه بوده است که نمونه هایی از آن را می توان در کتب استادان صاحب نام این عهد همچون " پنج رقعہ و مینا بازار " از ظهوری ترشیزی و " رسائل و رعات " ملا طغرای مشهدی، " مکتوبات علمای " از ابوالفضل علامی و " منشآت مروارید " از شهاب الدین عبدالله مروارید کرمانی، مشاهده کرد.

اما نثر ثمرات القدس، کاملاً به دور از صنعت بازی ها و فضل فروشی های متداول در نثر منشیانه و فنی، ساده و بی پیرانه است و بیشتر ناظر بر محتوا و مقصود است تا به لفظ و صنایع آن. در این نثر به عادت مالوف همه نویسندگان آن عصر که وفور واژگان عربی در انشاء فارسی را طبیعی می شمردند، کثرت چنین واژگانی آزردهنده و نابجا نیست و از هنجار زبان فارسی نویسان آن عهد پیروی می کند. از این رو باید گفت به رغم کثرت واژگان عربی در ثمرات القدس، نثر این کتاب ساده و مرسل تلقی می شود و نویسنده جز در مواردی اندک، پای را از حریم نثر روان فارسی بیرون ننهاده است.

نمونه هایی از نثر لعلی بدخشی

در مدخل مربوط به احوال خواجه معزالدین محمد بخاری، چنین می نویسد:

"وی از تربیت شدگان حضرت خواجه یوسف همدانی است که سر سلسله علیّه خواجهگان است، قدس الله اسرارهم. گویند چون چنگیز خروج کرد، وی در خوارزم بود و اراده هند نمود. پس سلطان محمد خوارزمشاه را از اراده خود خبر کردند. سلطان به ملازمت وی رفت و گفت: خروج حضرت شما را از این دیار چون باشد؟ بنا بر آنکه ما می خواهیم که در ملازمت شما با کفار محاربه نماییم و شر آن جماعت را از توجه شما به کفایت رسانیم. فرمود: چنگیز از بلاهای محکم و قضاهای مبرم است که به دیار اسلام نازل گشته، دفع آن به قوت بازوی ما و شما نیست. این بگفت و سلطان را عذر خواست و به هند آمد و متوطن گردید. بسیاری را ارشاد نمود بعد از چند گاه به امر ناگزیر در پیوست و در هند مدفون گردید" (لعلی بدخشی، همان: ۱۲۱).

مآخذ یاد شده در ثمرات القدس

آن گونه که پیش از این نیز یاد شد، یکی از ارزش های این تذکره، نقل قول ها و ذکر مطالبی از برخی کتب تذکره و ملفوظات و مکتوباتی است که در دسترس لعلی بوده و او با حفظ امانت و ذکر مآخذ، از آنها گزینش هایی داشته است. نگاهی به نام و نشان برخی از این کتب، به خواننده این اطمینان را می بخشد که ثمرات القدس لعلی بدخشی به نوعی جمع کننده همه اقوال و احوال است که تا عهد این مولف در باره عارفان شبه قاره هند به تالیف درآمده است. اسامی برخی از مهم ترین مآخذ ثمرات القدس، آن گونه که در مقدمه مصحح آمده، چنین است:

اسرار الاولیاء، مولانا بدرالدین اسحاق.

افضل الفواد، منسوب به امیر خسرو دهلوی.

انیس الغرباء، شاه نور قطب عالم.

تاریخ فیروز شاهی، ضیاءالدین برنی.

ثنای محمدی، ضیاءالدین برنی.

جام جهان نما (شرح)، عبدالنبی شطاری.

جوامع الکلم، ملفوظات بنده نواز گیسو دراز.

خزانه جلالی، ملفوظات سید جلال الدین مخدوم جهانیان جهان گشت.

درر نظامی، علی بن محمود جان دار.

دلیل العارفین، خواجه معین الدین چشتی.

دلیل العارفین، خواجه قطب الدین بختیار اوشی.

راحت المحبتین، منسوب به امیر خسرو دهلوی.

رساله عینیّه، عبدالعزیز دهلوی.

روضه الریاحین فی حکایات الصالحین، عبدالله یافعی.

روضه الریاحین، درویش علی بورجانی.

سراج الهدایه، ملفوظات مخدوم جهانیان جهان گشت.

سلک السلوک، ضیاءالدین نخشبی.

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

سیر الاولیاء، سید محمد بن مبارک علوی کرمانی.

شرح فارسی آداب المریدین، شرف الدین منیری.

شرح رساله لمعات عراقی، خاوری

شرح کلید مخازن، وجیه الدین علوی گجراتی.

شمایل الاتقیاء، رکن الدین بن عماد الدین دبیر کاشانی.

صدر الصدور، ملفوظات حمید الدین ناگوری.

صلوات کبیر، ضیاء الدین برنی.

ضرب المجالس، امیر حسینی هروی.

عوارف المعارف، شهاب الدین عمر سهروردی.

العقاید العضدیة، عضد الدین عبدالرحمان بن احمد ایجی.

فوایح الولایه، ملا عالم عارف کابلی.

فوائد الفوائد، خواجه حسن دهلوی.

کشف المحجوب، علی بن عثمان هجویری.

کنز الرموز، امیر سادات هروی.

گنج لا یخفی، شیخ یحیی منیری.

لطایف غیبیه، عبدالنبی شطاری.

مرآت العارفين، مسعود بیگ، احمد بن محمد بخشی.

ممرقات الوصول، مولانا ابو القاسم سرگنجی احمد آبادی.

معدن المعانی، شرف الدین احمد بن یحیی منیری.

مفتاح الاسرار، سماء الدین.

مفتاح الفيض، حسن طاهر جونپوری.

ناموس اکبر، ضیاء الدین نخشبی.

نزهه الارواح، امیر سادات حسینی هروی.

نظم الشمایل، محمد حسین حافظ بن باقر هروی (همان: پنجاه و پنج- پنجاه و هفت).

ارزش این منقولات آن گاه بیشتر دانسته می شود که بدانیم برخی از این کتب همچنان به شکل مخطوط باقی مانده اند و بسیاری از آنها در سالیانی دور و تنها در شبه قاره به چاپ سنگی یا سربی رسیده اند و معمولا از دسترس پژوهشگران ایرانی بدورند. برای وقوف بیشتر بر آثار چاپ نشده و مغفول مانده ای که نامشان در این تذکره آورده شده، می توان نام برخی از همین کتاب ها را در "تذکره های عرفانی" جستجو کرد؛ برای نمونه ببینید که روضه الریاحین، درویش علی بورجانی آیا اکنون در دسترس است یا نه؟ (رادفر، ۹۵:۱۳۸۵)

این خود بهانه ای می تواند باشد برای پیگیری و یافتن و تصحیح چنین آثار گرانبغدی که برخی از آنها اینک فراموش شده اند. همچنین می توان این آثار را به مثابه موضوعاتی مناسب جهت پایان نامه های دانشجویان ادبیات فارسی تلقی کرد که همراه با توضیحاتی تازه موجب آشنایی بیشتر نسل حاضر با آثار نگارش یافته در آن خطه پر هنر گردد.

برخی ارزش های تاریخی - ادبی در ثمرات القدس

نخست باید یادآور شد که لعلی بدخشی نیز همچون دیگر نویسندگان و مورخان آن روزگار در شبه قاره، به زبان فارسی دلبستگی زاید الوصفی داشته است و با اینکه تذکره او، حاوی شرح احوال عارفان و مشایخ صوفیه بوده و نه صرفا ادبا و شعرا، اما او جای جای تذکره خود را از اشعار شاعران عارف مملو ساخته است و هر جا مقام را مناسب دیده، مصراع یا بیت، رباعی و حتی بخشی از غزل یا مثنوی را آورده تا به کلام خود حلاوتی دیگر بخشد. شماره این ابیات بسی بیش از یکهزار و دویست بیت است که البته این مقدار بدون در نظر گرفتن تک مصراع هاست.

بنابراین توجه فراوان به شعر فارسی را از نخستین ویژگی های مهم این تذکره باید برشمرد؛ چنانکه برای نمونه در شرح احوال شیخ جلال الدین پانی پتی، به نقل بخشی از رساله وی در باب وحدت وجود پرداخته و ابیات فراوانی را به مناسبت از آن نقل می کند: حق سبحانه و تعالی در وجود خود یک موجود است و هر چه جز اوست، او را وجود نیست و اگر هست، از هستی اوست، اما به خود موجود نیست؛ مصراع: از خود همه نیستم وز تو همه هست. "لیس فی الوجود ما سوی

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

الله "سرّ این معنی است. ای فرزند! دیدار ظاهر است، هر که را این نیست، آن نیست؛ و من کان فی هذه اعمی فهو فی الاخره اعمی.

هر آن ناظر که منظوری ندارد چراغ دولتش نوری ندارد.

امروز ندیدی اندر حجاب ماندی فردا چه کار داری با حسن نازنینان.

دل با تو درآمیزم کامیخته با جانی جان دگری باید تا یار دگر گیرم.

ای عزیز! عمر همان است که در مشاهده ثبات رود، چنانکه ابو یزید-قدس سره- گفت:

"من چهارساله ام" و چون مشاهده ثبات یافت، دنیا چون عقبی بود. بیت:

در قیامت اگر حاصل عمرم پرسند گویم آن روز که در خدمت جانان بودم (همان: ۳۱۷)

همچنین از دیگر فواید شعری این تذکره، بیان برخی شان سروده های اشعار است که

دست کم می توان شهرت آن شان نزول ها را میان حلقه عارفان شبه قاره بدین وسیله دریافت؛

برای نمونه پس از شرح احوال شیخ فخرالدین عراقی، شان برخی سروده های او را توضیح می دهد

و با نقل اشعاری که عراقی در مدح شیخ بهاءالدین زکریا مولتانی و فرزندش شیخ صدر الدین عارف،

سروده به سراغ اشعاری می رود که عراقی در هجر همسر هندی خود (دختر شیخ بهاءالدین زکریا)

سروده است (همان: ۷۲۴).

اگرچه بیشتر ابیات منقول در این تذکره را می توان در اصل دیوان ها (که البته برخی از

این دیوان ها هنوز به چاپ نرسیده است) یا تذکره ها یافت، اما اشعاری نیز می توان دید که مولف

مستقیماً از معاصران خود یا عارفان بدون دیوان نقل می کند. برای مثال پس از بیان احوال شاه

منصور که از مجذوبان سالک بوده و به سلسله چشتیه ارادت می ورزیده، می نویسد: وی را اشعاری

است که در وقتی از اوقات برزبان الهام بیان او جاری می گردید؛ از آن جمله به جهت تیمن و تبرک

بیتی چند از هر غزلی آورده می شود:

آن شب مرا زهجر تو، دل خون گشاده بود وز درد بیقرار، قرارم نداده بود

شب بود و شمع بود و صراحی و باده بود وز دل کباب گرم بر اخگر نهاده بود

هر لحظه چون شراب عقیم ز دیده رفت کاتش زسوز عشق، دلم رنگ داده بود...

ایضا:

به دنیا گر شوی دشمن، تو را حق یار خواهد شد بدو یاری مکن کز تو خدا بیزار خواهد شد

تو روز و شب به مال و جاه مغروری از او غافل که جاهت چاه خواهدگشت و مالت مار خواهد شد
 چو گُل اندر هوای نفس تا کی می زنی خنده که در آتش تن همچون گُلَت گلنار خواهد شد
 به شهوت برخ خوبان ببین، در عشق غسلی کن که این گلهای که می بینی به چشمت خار خواهد شد

به دینار و درم مفروش نقد وقت راه، منصور!
 که فردا مارِ دوزخ، اکثر از دینار خواهد شد
 (همان: ۱۱۹۰-۱۱۹۱)

از دیگر اطلاعاتی که در تذکره ثمرات القدس به وفور یافت می شود، ارائه آگاهی های جغرافیایی پیرامون اسامی و اماکن هند است که معمولا در ابتدای معرفی عارفان هندی ذکر می شود. نمونه را در ابتدای شرح احوال مخدوم شیخ صفی سائن پوری، می نویسد: "سائن پور، قصبه ای است نزدیک دریای گنگ، مابین قنوج و لکهنو و این دو شهر میان این دو آب است و آن مُلکی است وسیع و شیخ با این اسم در آنجا مشهور شدند و پیش از این نام شیخ عبدالصمد بود و..." (همان: ۱۰۳۹) و یا در مدخل مربوط به احوالات شیخ حمید الدین سیوالی ناگوری می نویسد: "سیوال به کسر سین مهمله، نام قریه ای است از قرای اجمیر، وی..." (همان: ۱۶۷). نیز در باره شیخ محمد مصباح العاشقین ملانودل، می نویسد: "اصل وی از قصبه ملانودل است که از مضافات شهر شیرگر است. وی ... " (همان: ۹۸۵). همچنین در باره وجه تسمیه رجال مطرح در این تذکره، اطلاعاتی به خواننده عرضه می شود که معمولا در دیگر کتب تراجم کمتر دیده می شود و بیشتر مربوط است به اطلاعات منطقه ای و بومی مولف؛ برای مثال در باره وجه تسمیه شیخ غریب حسن دوکھیر پوش، می نویسد: "دوکھیر در زبان بنگالی پلاس خشن را گویند. وی دائم بر خود جامه تنگ در بر کردی، بنابراین به آن ملقب گردید" (همان: ۵۳۰). در جای دیگر در باب معرفی شیخ نوالدین ملک یارپران، می نگارد: "وی لاری الاصل است و مرید شیخ دانیال خلجی و وی مرید شیخ علی جعفری و وی مرید شیخ ابو اسحاق کازرونی و وی تا امیر المومنین - کرم الله وجهه - و خدمت وی در عهد سلطان غیاث الدین بلبن به دهلی آمد و در کنار آب چون نزدیک به ابابکرطوسی مقام ساخت و بابا وی را از آنجا منع کرد و گفت: این ملک را خدای تعالی به سلطان غیاث الدین بلبن داده، تا مثال وی نیاری، در اینجا از برای خود جا راست منمای. در آن عهد، سلطان از دهلی برای تسخیر ملک تهته رفته بود. وی در ساعت متوجه

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

تهته گردید. چون به تهته رسید از سلطان مثالی مشتمل بر چند مواضع و آن سرزمین بگرفت و باز متوجه دهلی شد و در اندک زمانی به خدمت بابا آمد و چون وی را دید، گفت: شما ملک یارپرآن بوده اید. از آن وقت مخاطب به این خطاب گردید (همان: ۱۰۲۳).

از دیگر مزایای این تذکره، یادآوری مقام علمی (علم ظاهری و علم باطنی) هر یک از مشایخ مطرح شده در کتاب است. مولف به عمد و به کرات در ابتدای احوال مشایخ، به اینکه در کدام یک از علوم ظاهری تبخّر کسب کرده و احیاناً چه کتاب هایی را نزد چه کسانی خوانده و یا دارای چه آثاری بوده اند، اشاره می کند و از این حیث پیداست که خود نیز به جمع بین علوم کسبی و علوم موهبتی اعتقاد داشته و زبان اصطلاحات علوم را به نیکی درک می کرده است: "...شیخ وجیه الدین گجراتی ...وی جامع بود میان علوم ظاهری و باطنی و...وی را تصانیف در جمیع علوم است، همه مقبول و مطبوع جمیع طوایف، برتصنیفات شیخ محمد غوث نیز شرح دارد، بعضی عربی و بعضی فارسی؛ چون شرح جواهر خمسه و غیره، آنجا بسی حقایق بلند و معارف ارجمند درج نموده و شرح مختصر مفیده نوشته و کشف معضلات و حل مشکلات به مقدار علم و عرفان، و ذوق و وجدان خود کرده ...، از آن جمله آنچه در میان عالم و اهل آن مشهورند، شصت و دو کتاب است، چون: شرح کلید مخزن؛ شرح حوض الحیات و رساله حقیقت محمدی؛ و حواشی بر بیضاوی؛ شرح عقاید و تلویح و توضیح مطول و قطبی و شرح ملا و شرح مواقف و شرح مقاصد و شرح ابیات منهل و شرح ارشاد قاضی و شرح بر چغمینی بر بسیط و بر کتب اصول و فقه و غیره..." (همان: ۱۰۹۹).

به هر روی، ارزش های ناشناخته در این تذکره تا آن اندازه است که می توان در هر صفحه از آن، نکته یا حکایتی نو یافت. نکته یا حکایتی که خود حاوی رویدادی اجتماعی، سیاسی یا فرهنگی در زمانه مولف بوده است. امید که پژوهشگران تاریخ تصوف بدین گوهر متروک وقوف یابند و با تجزیه و تحلیل مطالب آن، زوایای نامکشوف این بخش از تاریخ اندیشه عرفانی را روشن گردانند.

نتایج پژوهش

مطالعات مقدماتی نشان داد به دلیل این که نویسنده این تذکره یعنی میرزا لعل بیگ، لعلی بدخشی سفرهای متعددی به سرزمین های مختلف داشته است بسیاری از منابع قدیمی و تذکره های مشهور و غیر مشهور در زمان خود را دیده و از آنها استفاده کرده است و از این حیث، این تذکره از غنی ترین کتاب هایی است که زندگینامه عارفان مسلمان در دوره حکمرانی تیموریان هند را دربردارد. مطالعات

نشان داد که به دلیل دسترسی نویسنده به نقل قول ها و اطلاعات برخی کتب تذکره و مکتوبات و درج بسیاری از اسامی کتاب او از غنای بسیاری برخوردار است. بررسی نام و نشان برخی از این کتب ، به خواننده این اطمینان را می بخشد که ثمرات القدس لعلی بدخشی به نوعی جمع کننده همه اقوال و احوال است که تا عهد این مولف در باره عارفان شبه قاره هند به تالیف درآمده است. بررسی ها نشان داد اطلاعات نویسنده درباره رواج نحله های گوناگون عرفانی در دوران پرشکوه اکبر شاه و فرزندش جهانگیر شاه است موجبات غنای ادب فارسی را فراهم آورده است. بررسی ها نشان نویسنده این کتاب توانسته بخش مهمی از اوج شکوفایی ادب فارسی در این عهد را منعکس نماید و از طریق درج اشعار توانسته پیوند محکم عارفان مسلمان هندی با زبان فارسی را بازنمایی کند. نویسنده با نقل اشعار و ذکر آثار عارفان مسلمان در چنین اثری، بخشی مغفول از تاریخ ادبیات فارسی را از دستبرد حوادث پاس داشته است.

منابع و مطالعات

- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰)، نفحات الانس من حضرات القدس، مقدمه و تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی، یهران، انتشارات اطلاعات.
- خیام پور (۱۳۷۲)، فرهنگ سخنوران، تهران، نشر طلایه.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۸۵) تذکره های عرفانی، جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی.
- لعلی بدخشی (۱۳۷۶)، مقدمه تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید جوادی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مطربى سمرقندی (۱۳۸۲)، تذکره الشعراء، با مقدمه و تحشیه و تعلیقات: علی رفیعی علامرودشتی، و مقدمه اصغر جانفدا، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب.